

Р.С. Тұрысбек

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
(E-mail: rst58@mail.ru)

Қаламгер К. Тоқаев шығармашылығы: соғыс сипаты мен шындық шырағы

Аңдатпа. Мақалада майдангер-қаламгер Кемел Тоқаев шығармашылығы мен оның басты туындыларының бірі - «Солдат соғысқа кетті» романы хақында кең көлемде сөз етіледі. Романның бастапқы бөлігінде Әскери училище курсанттарының лейтенант атағын алу үшін емтихан тапсыруға дайындығы, тактикалық жаттығу сабақтары, күнделікті әдет-дағдылары, тіпті бейуақыттағы соғысқа қатысты қатаң бұйрық мәні де нанымды жеткізіледі. Бұдан басқа, романның алғашқы бөлімінен бастап соңғы бөліктерге дейін жүйелі орын алған – «Солдат күнделігінен» атты жазбалар жиынтығынан майдан даласының тынысы, соғыс шындығы, жауынгерлердің ерекше тапсырманы орындау сәттеріндегі көңіл-күйлері, өзара қарым-қатнастары, ел-жер, отан мен отбасы төңірегіндегі таным-түсініктері, сағыныш-сүйіспеншіліктері, сыйластық сырлары кең көлемде көрініс береді. Солдат өмірі, соғыс шындығы, бейбіт өмір мәні кең орын алады. Аталған романның ішкі бөліктерінен орын алған шағын жазбалар жиынтығынан – «Жауға атылған алғашқы оқ», «Ұзақ жолда», «Айқас алдында», «Олар жетеу еді», «Жау тылында», «Ерекше тапсырма», «Солдат өмірі осындай», «Ашылмай қалған сыр» атты тақырыптарға кезігіп, ондағы өмір өрімін, оқиға өрісін, соғыс шындығын, солдат сырын әр қырынан көріп-оқып, қанығуға әбден болады. Майдан өмірі, айқас мәні, солдат сыры да әр қырынан ашылып, кең түрде көрінеді. Негізінен, майдангер-қаламгер Кемел Тоқаев шығармашылығы мен «Солдат соғысқа кетті» романының табиғаты мен тағылымынан, құрылым жүйесі мен мәтін құбылыстарынан, соғыс шындығы мен солдат сырынан, диалог қызметі мен тіл мүмкіндіктерінен жазушы еңбегі мен қолтаңба мәнері, көзқарас жүйесі кеңінен көрініс береді.

Түйін сөздер: жазушы, жанр, көркемдік, мәтін, диалог, тақырып, тіл, стиль

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-149-4-194-209>

Түсті: 10.03.2024; Жөнделді: 05.04.2024; Мақұлданды: 19.12.2024; Онлайн қолжетімді: 28.12.2024

Кіріспе

Ел әдебиетінің кеңестік кезеңінде соғыс шындығы мен шым-шытырық оқиғаларға негізделген, қылмыс хроникасы мен пирамидаларына толы көптеген детективті шығармалар шоғырын жазып, яки осы жанрдың бастауында тұрған қаламгер Кемел Тоқаев есімі мен шығармашылық мұрасы мәнді болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі қоғамдық ахуал, өмір өріміндегі келеңсіз-кереғар жағдаяттар, адамдар қарым-қатнасынан көрініс беретін жат әрекет, теріс қылықтар, сөз жоқ қылмыс хроникасын қалыңдатып жібереді. Тіпті қылмыс пен жазаның арасын айыру қиын-ақ. Ізкесуші мен күдіктінің, жәбірленуші мен қылмыскердің белгі-ерекшеліктерін танып-

түстеу де қиындық туғызады. Қылмыскерді анық аңғарып, танып-түстесең де араға аз-кем уақыт салған соң-ақ жең ұшынан жалғасып, «бармақ басты, көз қысты» қағидаты таразы басына салмақ қосады. Нәтижесінде, ауыр жазаға кесілген қылмыскер мерзімінен бұрын босап, көп ішінде емен-жарқын, беймарал жүргенін көріп, еріксіз бас шайқайсың. Қысқасы, жәбірленушінің талап-тілегі аяқасты болуы – қалың көптің наразылығын туғызатыны анық. Азаматтардың құқықтары лайықты қорғалмайтыны, сот жүйесі жабық сипат алатыны, заң үстемдігі байқала бермейтіні жұртшылықтың ашу-ызасын туғызатыны да жасырын емес. Қылмысқа жаза сай еместігін көпшілік біледі. Оның басым бағыттары әлеуметтік желілер арқылы алыс-жақынға жетіп жатады. БАҚ жүйесі арқылы жүйелі тарап жататын тұстары да жетерлік. Кітап үлгісінде, сауда нүктелері арқылы қалың көпшілікке жететін қырлары да көп. Маңыздысы, қоғамдағы артық-кем тұстар, өмірдегі келеңсіз көріністер халық жадында бар, ел аузында айтылып жүреді.

Зерттеу әдістері

Мақала мазмұны мен зерттеу-зерделеу жүйесінен әдеби талдау мен саралау, дерек-мәліметтерді жинақтау мен салыстыру әдістері кеңінен қолданылды. Тақырып мәні, жанр талабы, оқиға өрісіне сәйкес көркемдік тәсілдер де орын алды.

Нәтижелер мен талқылау

Қайта оқылатын кітаптар қатарында танымал тұлға, қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының жолын ашып, бәсін биіктетіп, кең өріске шығарған көрнекті қаламгер Кемел Тоқаевтың шығармашылық мұрасы да бары анық. Осы орайда, қаламгер Кемел Тоқаевтың өмірбаян беттеріне назар аударсақ, Қаз ҰУ-ін бітіргеннен кейін бірқатар баспасөзде еңбек еткені анық ағарылады («Лениншіл жас» (қазіргі - «Жас Алаш»), «Пионер»(қазіргі - «Ұлан»), («Социалистік Қазақстан» (қазіргі - «Егемен Қазақстан»). Бұдан басқа, Қазақстан Жоғарғы Кеңесі Төралқасы Ведомстволарының бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағының әскери-патриоттық тәрбие мен әдеби кеңесшісі сынды қызметтерді абыроймен атқарды. Бастысы, әрине еңбек етіп, шығармашылықпен айналысып, бұл бағытта әр алуан жанр, түрлі тақырыптарда көптеген туындылар жазды: «Балаларға арналған - «Жұлдызды жорық» (1954), «Тасқын» (1958), «Болашақ туралы ойлар» (1965), «Көмескі із» (1955,1958,1972, 1975), «Түнде атылған оқ» (1971,1972,1976), «Таңбалы алтын» (1977), т.б. повестер жинақтары, «Соңғы соққы» (1981), «Солдат соғысқа кетті» (1983), «Ұясынан безген құс» (1983) романдары жарық көрді. Т – сондай-ақ, детективті жанрда жазылған - «Қызыл комиссар», «Қылмыскер кім?», «Сиқырлы сырлар» пьесаларының авторы. Бірқатар шығармалары шетел тілдеріне аударылған» [1, 504].

«Қазақстан ұлттық энциклопедиясында» жазушының өмірі мен еңбегіне, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасына кең орын беріледі [2, 412].

Сонымен бірге, «Қазақ әдебиетінің тарихында» (он томдық) қаламгер К. Тоқаевтың шығармаларына да орын беріледі. Бұл ретте, атап айтқанда: «Оның «Түнде атылған оқ», «Сарқабанда болған оқиға», «Ерекше тапсырма», «Таңбалы алтын» және т.б. повестерін оқырмандар қызыға оқыды», -деп оң баға беріліп, маңыз-мәні айқындалып, нақты жазылады [3, 214].

Бастысы, қылмыс пен жаза, шытырман жайттарға толы оқиғаларды негіз еткен - детективті жанрдағы туындылары айрықша аталады. Тегінде, еске түсірсек: «Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар. Әдебиеттің бұл саласына жататын шығармалар өткір сюжетті болып келеді. Яғни, оқиғаның сырын ашу, шиеленіскен жұмбақ жағдайлардың шешіміне жету Д.ә. жанрларына тән көркемдік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Сөйтіп, құпия оқиғаның бет-пердесі айқындалып, сол арқылы оқырманды қызықтыра түседі» [4, 133].

Қысқа еске алсақ, «Түнде атылған оқ» повесіндегі - Черноусовтың қылмыстық әрекеттері, «Тасқын» повесіндегі - Петрушкин мен Соломонның алаяқтық пен жылпостықты негіз еткен айла-тәсілдері жеңіл жүріс, оңай олжа, тегін табыс табу жолымен

мың сан амалдар жасайды. Полиция қызметкерлері - генерал Байтоқов, майор Бөгенбаев, Б. Алтаев, Кузьменко, Карпов, Майлыбаев т.б. жедел әрекет, нақты қимылдары мен мәнді-оңды шешімдері нәтижесінде қылмыстық топтың бағыттары анықталып, жат әрекеттері, жасырын һәм теріс те озбыр амал-әдістері дер кезінде әшкереленеді. Адами мұраттар мен бейбіт өмір мәні, дәстүр мен тарих тағылымы, татулық пен тыныштық маңызы айқын аңғарылады. Сондай-ақ, «Соңғы соққы» романындағы Атаман Дутов армиясының Жетісу өңіріне бағыт алып, жергілікті халыққа оқ атып, қанды қылышымен аяусыз басып-жаншуы өмірлік жайттарға негізделіп, тарих пен таным таразысына тартылып, көркемдік мәні мен нәрі айқындалып, шынайы шындықтар тұрғысынан бейнеленеді. Романның жүйе-желісінен – Ораз Жандосов бейнесі мен беделі, жауапкершілік жүгі мен ел-жер, тарихқа қатысты жанкешті әрекеттері терең танылады. Ал, «Ұясынан безген құс» (роман), «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», «Көшкен үйдің қонысы қайда?» повестері мен «Көмескі із», «Солдат қабірінің басында», «Жұлдызды жорық» әңгімелері қоғамдық жағдай мен өмір шындықтарын, адам мұраты мен еңбегін негіз етеді. Адам мұраттары мен оның асыл арман-аңсарларын, бейбіт өмір мен тұрмыс-тіршілік тынысын, дәстүр мен дүниетаным мәнін, тарих пен таным тоғысын, тәлім-тәрбие арналарын, татулық пен сыйластық сырларын кең түрде суреттейді. Елдік ұстаным, дәстүр тағылымы, татулық пен тыныштық мәні айқын. Бейбіт өмір, адал еңбек, қоғамдық келісім, достық мәні, сыйластық сыры кең орын алады.

Бұдан басқа, жазушы перзенті – Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әке туралы ой-толғау», замандастары мен қаламдастарының (Ә. Нұршайықов, М. Әлімбаев, А. Байтанаев, Қ.Қайсенов, Қ. Исабай, Ә. Тарази, Ш. Елеуқенов, Ә. Қалмырзаев, Қ. Сәрсекеев, Ж.Ысмағұлов т.б.) естеліктері мен жазбаларында да көрнекті қаламгер К. Тоқаевтың адами мұраттары, өмір мен еңбектегі бедерлі бейнесі, детектив жанрындағы қолтаңба мәнері, көзқарас жүйесі, басқа да өзіндік өзгешеліктері, орын-үлесі кең орын алады. Сондай-ақ, Ұ. Нұрғалымұлының Тағдыр мен майдан» атты жазушының өмірі мен шығармашылығы хақындағы әдеби зерттеуі (2018), «Кемел Тоқаев» атты библиографиялық көрсеткіш (құрастырған А.Жунусова), бірқатар БАҚ жүйесіндегі материалдар (мысалы, Б. Әлімжанов – «Детектив дидары». – Лениншіл жас», 1977, 28 шілде; А. Кеңшілікұлы – «Қазақ детективін қашан оқимыз?». – Егемен Қазақстан», 2021, 28 сәуір; Ә. Тілеужанқызы – «Омбыда Кемел Тоқаевқа мемориал тақта орнатып, М. Жұмабаев атындағы стипендия тағайындаған Махаббат Көптұров». – «Түркістан», 2023, 7 сәуір; Қ. Мұстафаұлы – «Тереңнен тартқан тектілік». – «Астана ақшамы», 2023, 25 сәуір; Қ. Әлім. – «Кемел мен Әзілхан», - «Егемен Қазақстан», 2023, 9 мамыр т.т.) белгілі жазушының өмірі мен шығармашылық қырларынан, адамгершілік мұрат пен ізгілік сипаттарынан, өнеге өрнектерінен мол сырларды алға тартады. Қазақ детективі, оның ел әдебиетінде көрнекті қаламгер – К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы, әсіресе өмір шындығын негіз еткен, өткір сюжетті оқиғалар, қым-қиғаш қақтығыстар, шым-шытырық жағдаяттар арқылы ізкесуші мен қылмыскердің әрекет-қимылдарын көп ұзамай-ақ құрықтауы, қылмыс пен жазаның қоғамдағы орыны т.т. сөз егіледі.

Бүгінгі әдеби үдерісте, алыс-жақын елдер әдебиетінде мұның мысал-деректері көп-ақ. Кезекті тұста: «...жұмбақ жағдайлардың шешіміне», «құпия оқиғаның» сырына қанығу мақсатында қайыра оқып, жіті танысқан қаламгер Кемел Тоқаевтың бес томдық шығармалар жинағын қолға алдық. Алғашқы кітаптың бастапқы беті – құрастырушы Ж. Дәуренбековтың «Қаламгер көкжиегі» атты алғы сөзімен ашылады. Автор өмір мәні, дәстүр нәрі мен тарих тағылымына еркін еніп, нәтижесінде елдік пен ерлік орнын, сын сағаттағы сыр-сипаттарын кең көлемде ашады. Әсіресе, бейбіт күн мен сұрапыл соғыс тұсындағы ел-жерді қорғауға қатысты өмір мен өлім айқасы, оқ пен от ортасындағы арпалыс-жанталастар мәнін соғыс тақырыбына тұрақты қалам тербегендердің белортасындағы көрнекті қаламгер Кемел Тоқаевтың өмірі мен кезеңі, қоғамдық қызметі мен шығармашылық мұрасымен нақты да нанымды, жүйелі байланыстырады. Жазушы еңбегі мен шығармашылығына байланысты ерекшеліктерді, әсіресе өмір шындығы, оқиға желісі, кейіпкерлер жүйесіне қатысты ақиқат жайттар мәніне ден қояды. Түйінді тұста: «...Кейіпкерді қиялдан іздеген

жоқ, өзі бастан кешкен қаһарлы күндерден тапты, куәгер болған солдат ерлігінен алды, көргенін көркемдікпен сомдады...Әрбір шығарма қаламгердің жан толқынысынан барып туады» деген қорытындыға келеді. Біздіңше, екі бет көлеміндегі – «Қаламгер көкжиегі» атты алғы сөз орнына берілген жазбаның қаламгер К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы хақындағы қысқа шолу ғана емес, жазушы еңбегін байыпты баяндауға құрылған, әдеби-ғылыми сипаты бары да анық аңғарылады.

Қаламгер К. Тоқаевтың шығармалар жинағының алғашқы кітабына - «Солдат соғысқа кетті» романы және екі повесі енген [5, 384].

«Солдат соғысқа кетті» романының бастапқы бөлігінде – «Ұлы Отан соғысында 22 жасында ерлік өліммен қаза тапқан политрук Қасым Болтаевқа арнаймын», - деген эпиграф (ұлағат, өнеге сөздер) берілген. Кейінгі кезекте - «Солдат күнделігінен», - деген қысқа жазбалар орын алып, онда Әскери училищенің курсанттарының лейтанант атағын алу үшін емтиханға әзірлігі, жаттығу сәттері, майдан алдындағы дайындықтары баяндалады. Тіпті соғыс алдындағы мазасыз да қарбалас сәттерге, адам өмірінің қилы қатпарларына, жан-жүрек жалыны мен көңіл толқынына да едәуір орын беріледі. Мұхамед пен Мейірманов арасындағы қарым-қатнас, бір взводтағы әрекет-қимылдары, көзқарас жүйесі, өз ара түсіністік қырлары да тиісінше сөз етіледі. Соғыс алдындағы жаттығу, тактикалық сабақ мәні де қысқа баяндалады. Сталинград майданына бағыт алған эшелонға мінген училище курсанттары шағын разьездерге аялдап, түпкі мақсаттары - майданға бет алған сәттері кезең көріністерімен, өмір өрімімен байланыс-сабақтастықта өріс алады.

Осы орайда атап өтер жайт: аталған романның «Бірінші бөлімінен» басталған – «Солдат күнделігінен» атты шағын жазбалар (мысалы, 6-9 бет; 29 бет; 50-51 бет; 61-62 бет; 96-98 бет; 118-120 бет; 150-168 бет; 198-206 бет) ішкі бөліктердің бастапқы тұсынан беріледі. Көлемі шағын, мазмұны бай, айтары мен берері бар аталмыш жазбалар сырынан автордың көрген-түйгені жүйелі жеткізіледі. Майдан даласы, айқас алаңы, солдат сыры, соғыс шындығы, тіпті жыл мезгілдері мен табиғат көріністерінің ұрыс тұсындағы сипат-сыры, әсер-ықпалы да кең орын алады. Әсіресе, сұрапыл соғыс суреті, солдаттардың «ерекше тапсырманы» орындау жолындағы жанкеші әрекет-қимылдары, өз ара қарым-қатнастары, отан қорғау ісіне берілгендігі, өмірге құштарлықтары т.т. нақтылы әрі нанымды сипат алады. Негізінен алғанда, «Солдат күнделігінен» атты жазбалар автордың қойын дәптеріне түскен көңіл күнделігінен өзге, өмір өріміне қатысты тәлімді тәжірибелер жиынтығын, майдан даласы мен солдат сырын, соғыс шындығын, әр қилы тағдырлар талқысын, басқа да көрген-түйген жағдаяттардың қысқа-нұсқа үлгі-жазбасы болып табылады. Майдан даласы, соғыс шындығы, солдат сырлары, тіпті өз ара қарым-қатнас, көзқарас жүйелеріндегі әр қилы сәттер, ауыз екі әңгімедегі түрлі қабылдау мен қорытындылар да кезең шындықтарымен байланыста беріледі. Бастысы, роман құрылымы, мазмұн жүйесі, өмір өрімі, оқиға өрісі, қаһарман келбетін даралау һәм сипаттау тұстарында – «Солдат күнделігінен» атты шағын жазбалар топтамасының ақпараттық-танымдық маңыз-мәні, бағыт-бағдары, тіпті жан-жүрек қозғалысын, көңіл толқынын тап басып, алдағы әрекет-қимыл жайы да айқындала түседі. Бастапқы бөліктен соңғы қайырымға дейінгі аралықтағы өмір өрімі, оқиға желісі, соғыс шындығы, солдат тынысы, бәрі-баршасы белгілі бір арна, жүйе негізінде дамып отырады. Заман шындығы, соғыс мәні, солдат әрекеті де тиісінше ішкі бөліктердің бағыт-арнасына сай өріс алады. Әрбір күн, жыл мезгілдері, табиғат көріністері дара да нақты беріледі. Жанр талабы, көркемдік өріс мәнді.

Шағын жазбалар жиынтығын – «Жауға атылған алғашқы оқ», «Ұзақ жолда», «Айқас алдында», «Олар жетеу еді», «Жау тылында», «Ерекше тапсырма», «Солдат өмірі осындай», «Ашылмай қалған сыр» атты романның ішкі бөліктерінен оқып-танысуға әрі өмір өрімін, оқиға өрісін, соғыс шындығын, солдат сырын әр қырынан ашады. Әр бөлік жеке өмір, оқиғалар желісін құрайды. Өмір шындығы, солдат сыры анық көрінеді. Өмір өрімі, оқиға өрісі, уақыт рухы да айқын.

Романның алғашқы бөліміндегі – «Жауға атылған алғашқы оқ» атты бөлікте әскери дабылдан кейінгі батальон, взвод, ротаның айқас алдындағы әрекет-қимылдары, ел-жер

жайлы толғам-толғаныстары, отан мен отбасы төңірегіндегі сағыныш-сүйіспеншіліктері кең орын алады. Бөлімше командирі Котов, взводтың алғы сапындағы Мұхамед пен Мейірманов, старшина Власов, ефрейтор Демин, мұғалім Сатрапинский және басқалар да әр тұстан әңгіме-дүкен құрып, ортаны қыздыра түседі. Еске түсірсек, мұғалім Сатрапинский мен Власов арасындағы қысқа тілдесуден олардың өмір-тұрмыс, тіпті мамандық хақындағы таным-түсініктері әр қырынан көрініс береді. Сатрапинскийдің ой-сөз жүйесінен білгірлік мен білімділік, кеңдік пен кішілік, ұстаздық ұлағаты терең танылса, Власов сөзінен қызбалық пен кекесін, өзімшілдік пен ой жұтандығы аңғарылар еді. Керісінше, Мұхамед пен Мейірманов арасындағы өз ара әңгіме өрісінен ортақ мақсат-мүдде бірлігі, өткен күн мен қилы кезең, сындарлы уақыттың елесті тұстары, белгі-ерекшеліктері, отбасылық тарих, тағдыр талқысына көп мән беріледі. Екеу ара әңгімеден өз ара түсіністік, күрделі кезеңнің келеңсіз көріністеріне байыппен қарау, өмір тағылымы мен тарих талқысына жіті көз, сергек көңілмен мән беру, байыпты бағалау-саралау сынды сипат-сырлар айқын аңғарылады. Тиісті тұста Мұхамед пен Мейірманов отбасылық ахуал, жастық кезеңнің ауыртпалықтарын да еске түсірді. Әулиеата, Мерке, Пішпектегі өмір, тұрмыс суреттерін де, ондағы жақын-жуық, бауыр-туыс төңірегіндегі өкінішті-өксікті жағдаяттар жөнінде де едәуір сөз етті. Бастысы, Мұхамед пен Мейірманов арасындағы адами қарым-қатнас, достық көңіл, сыйластық сырлары, басқа да ұнамды сипаттар романның мазмұн жүйесінен, оқиға желісінен, даму үрдістерінен де терең танылып, кең өріс алып отырады. Екі дос – Мұхамед пен Мейірманов өмірі, ерлік істері, ортақ мұраттары ұлағатты мәнімен көпке үлгі.

Күндіз-түні дамылсыз жүрген поезд кенеттен жедел тоқтаған-ды. Лейтенант Коршуновтың жанталаса айқайлағанынан аңғарылғаны, жау самоләті жер бауырлап ұшып, вагондарға, солдаттарға қарсы оқты тоқтаусыз жаудырған екен. Ұзын составтың бойымен жанамалай ұшып, жүгері алаңына қарай бет түзегені байқалады. Өз кезегінде Мұхамед жау самоләтін, ұшқышын да анық аңғарды. Жақындағанын, оңтайлы сәтті күтті. Мұхамедтің жауға атқан алғашқы оғы мүлт кетпеді. Осы сәтте: «Жалын аралас қара түгін бұрқ етіп аспанға көтерілді». Анығында: «Бұл оның жауға атқан алғашқы оғы еді. Мұхамед тактикалық сабақтарда талай мәрте жылжымалы нысананы атқаны бар ғой. Кең тыныс, жіті көз, қайратты қол атқан оғын айнытқан емес. Бұл жолы да қателеспеді. Жауға атқан алғашқы оғының дарығанын байқады. Ұшқыш бір сәтке самоләтті игере алмай бұлталаңдап, шайқалып барып-барып шапшаң көтерілді. Ұшқыш өзін атқан нысананы анық байқаған секілді. Ызалана шүйіліп пулеметтен оқты боратып өтті. Мейірманов пен Мұхамед қатарласа үсті-үстіне атып жіберді. Ұшқыштың жарқыраған көзілдірігін қан жауып кетті» (22-23 беттер). Қысқа уақыт аралығында Власов жүгері арасынан шығып: - Жау самоләтін қираттым. Атып түсірген мына мен!-деп атын шығарып, мадақ сезімге бөлене бастады. Бастапқы тұста төңірегіндегілер сеніп, өз ара дауыс қосып, көтермелеген еді. Бүкіл батальонға - «Власов ерлігі» тарап та үлгерген-ді. Алайда, Мұхамед старшина Власовтың айтқаны өтірік, ерлігі жалған екенін дәлелді дәлдіктермен жүйелі жеткізіп, байыпты баяндайды. Тіпті тиісті тұста: - Ствол таза, оқ атылмаған!-деп дәлелін көпшілік алдында анық-қанық жеткізеді. Өз кезегінде: «Ал, мынау сержант Мейірмановтың винтовкасы. Дәрінің ізі де, иісі де бар!»-деп бастапқы ойларына екпін түсіріп, байыпты баяндап, нақтылы сөз етеді. Ақиқат жайттар мәні, ерлік сипаты мен шындық сырлары кең орын алады.

Майдан шебіндегі алғашқы ұрыс, жау самоләті төңірегіндегі жалған ерлік, лақап-дақпырт пен шындық шырағының көрініс-сипаттарының бірі осыған келіп саяды. «Власов ерлігі» жауынгерлер алдында аяқасты етіледі. «Өтірік – өрге баспайды»,-деген халық даналығының қыр-сыры ашылады.

Роман оқиғасының өрісті өрнектерінің бірі ретінде батальонның майдан даласында күндіз-түні тоқтаусыз алға жылжыған сәттерін еске алар едік. Негізінен, батальон күндіз окоп қазады. Бой жасырып, аз-кем тыныс алады. Түнімен тоқтаусыз жүреді. Солдаттар қажып, шаршаған-ды. Тамақ та тапшы. Осындай қиын да қилы сәттердің бірінде ефрейтор Демин жерлесі Власовтың тіліне еріп, бой тасалап, қатардан қалып қояды. Дезертир,

қашқын ретінде солдаттар арасында аты шығады. Амал-айласы әшкере болып, солдаттар арасына қайта оралғанда жан-жүрегімен езіліп, көптен кешірім сұрап, қалған өмірін жауға қарсы арнайтынын айтып, ант-су ішеді. Ақиқат мәні ашылып, өмір сыры ашылып, шындық шырағы жанады.

Атқыштар дивизиясы тоқтаған жерлерінің бірі – Пичуга деп аталатын терең сай еді. Мұнда да дамылсыз қозғалыс, тынымсыз әрекеттер жүріп жатты. Аспан асты, жер үстін қара бұлт торлап, соғыс өрті төңіректі түгел жайлағаны анық-ты. Әсіресе, 0, 85 биіктікті алу, берік бекініс ету жолындағы жанкешті әрекет, қимыл-қозғалыстар да аса ауыр болды. Отан қорғау жолындағы жауынгерлердің әрекет-қимылдары, өз ара сенімдері жүйелі, оңды сипат алды.

Романның «Ұзақ жолда» бөлігінде батальонның айқас алдындағы қарбалас шақтары, күндіз-түні майдан шебіндегі тоқтаусыз жүрген мазасыз сәттері, азап-бейнетпен қазылған окоптар мәні де кең орын алады. Бұдан басқа, жауынгерлер арасында, әсіресе Қойбағаров пен Бабахуновтың қиын кез, сындарлы сәттердегі ортақ түсіністігі, Власов, Рогов, Демин сынды азаматтық борыш пен жауапкершілік жүгін терең сезінбейтіндердің астыртын әрекеттері, ауырдың үстімен жүруге бейім «қабілеттері», ұсақ сөз, арзан қулыққа жақын жат қылықтары сәт сайын сезілді. Бас шайқап, бармақ тістеп, кеш түсінген дәрменсіз халдері де танылады. Жалған атақ, әсіре мадақтың «жалын-жылуы» жоқ «қысқа ғұмыры» да жұртқа белгілі болады. Өтіріктің - қысқа өрісі, жалған сөздің - жарға жығар қуаты да танылады. Маңыздысы, Власов сынды «астыртын әрекет, жымысқы жүрісті» жауынгерлердің өмірдегі қалпы, соғыстағы сиқы сәт сайын әшкереленіп, алға басқан аяқтары кері кетіп, адымдарын аштырмайды. Қоғамға керексіз, адамдар арасында жат, ортақ мұрат жолында- «көлеңкелі адам», ұнамсыз бейне ретінде де есте қалып қояды.

Бұдан басқа: «Терең окоп – қауіпсіз ұяң!», - деген қағидат та жауынгерлер арасында кең тараған (35-бет). – Окоп бір күрек терең қазылсын! - деген Коршунов сөзі де жауынгерлер санасына әбден-ақ сіңген еді. Окопты терең қазу – аспан асты, жер үстіндегі бомба жарылысы мен оқтан сақтайды. Әрі бір мезет бел жазып, еркін тыныс алатын орын екені де анық-ты. Оның үстіне: «...Аялдаған жердің бәрінде аз да болса жау көзінен тығылатын, жасырынатын, бүркейтін пана керек», - екенін де жұрт біледі. Бұған күндізгі Һәм түнгі тоқтаусыз маршрут қоссақ, майданға бара жатқан жауынгерлердің жай-күйін аңғаруға әбден болар еді. Ал, жол үстіндегі батальон арасында ефрейтор Деминнің болмауы, оны Мұхамед пен Сарапинскийдің іздеп шығуы да батылдық пен жауапкершіліктің, сақтықтың үлгілі үрдісі еді. Жарқабақ түбінен, қалың жыныс арасынан дәрменсіз де шарасыз Деминді табуы да мәнді құбылыстардың бірі болды. Бөлімшеден бөлініп, майданнан қашудың қам-қарекетін жасаған дәрменсіз Демин әрекеті - жауыздық пен опасыздықтың мың сан мысал-деректері қатарына жатады. Дезертир, қашқын! - деген жаманатты атаққа да ілінді. Бөлімшеден қашып, жасырынып жатқан Деминнің бет-бейнесі, түр-түсі де өзгеріске енген еді: «...Бір түннің ішінде өңі қатты құбылып, өзгеріп кеткен. Кесек ақшыл-сарғылт жүзі қарауытып, маңдайының ортасына білеудей әжім түсіпті. Кеуделі, кең иықты денесі шөгіп, кәдімгідей мыжырайған шал болған. Екі жақ самай шашының ұштары сол қою қалпында қалайы қасықтың сабындай аппақ боп ағарыпты. Бір түннің ішінде қатты кәртейіп кеткен» (47-бет). Кейінгі кезекте ефрейтор Деминнің айыбын мойындап, жазасын алғы шепте: - Қанмен жуам! - деп ант-су ішуі де сенімді сөз етіледі (49-бет). Десек те, отанға опасыздықтың, жауынгерлер ортасындағы қадірсіздіктің белгі-бедері ретінде де көптен шеттеп, теріс бағыттағы жат әрекеті, жауапкершілік жүгін терең түсініп-сезінбеуі ұнамсыз көрініс ретінде қабылданғаны анық. Майдан талабы, соғыс шарты, солдат анты тұрғысынан келсек, ортақ мақсатқа жат, отанға опасыздық екені анық. Роман желісі, оқиға өрісінен мұндай тұстар ақиқат мәнін терең танытады, әрі шындық шырағындай шымыр да тартымды, сенімді суреттеледі. Соғыс шындығы бар қырынан көрінеді.

«Айқас алдында» атты бөлікте соғыс шындығы, от пен өрт көріністеріне кең орын беріледі. Батальон комиссары Алиев пен Мұхамед арасындағы қысқа әңгімеде солдат өмірі, соғыс шындығы мен суреттері сөз етіледі. Әңгіме арасында Мұхамед ағасы туралы

бірқатар деректерді Алиев аузынан естиді. Онда: «...Мен училищені бітіріп сонда сабақ беріп жүргенде ол курсант болатын. Ерекше естияр, салмақты жігіт еді. Оқығандарын жадында түгел сақтайтын, қай кітаптың бетінде не жазылғанын жатқа айтатын. Қайсы бетте әріп қателерінің кеткенін де білетін. Осылай жүріп достасып кеттік. Неміс самоләті жайында әңгіме қозғалғанда сені алғаш рет көрдім ғой. Жүзің таныс көрінген. Екеуің бір-біріңнен айнымайсыңдар», - дегені оны өзіне жақын тартып, жан жылуын таратып, бауыр-дос тұтып, ортақ мүдде бірлігі басым бағыттарға ие болғандай оң әсер етеді (54-бет).

Келесі кезекте екі дос – Мұхамед пен Мейірмановтың өз ара әңгімесі өмір мен өлім төңірегінде болады. Мейірманов училищедегі тақтикалық сабақтар тұсында - «Тұла бойына тұтас ақ жамылған» бейтаныс бейнені жиі көретінін ауызға алады. Қайсыбір тұста: «Балам, 28 октябрыге дейін мәулет берем. Одан әрі қарғыстан арашалап ала алмаймын!» - деген сөзі жадынан шықпайды (58-бет). – Жазмыш мәні, тағдыр ісі! - дегенге ден қояды. Адам мұраты, өмір мәні төңірегінде едәуір уақыт маңызды ойларға негізделген сыр-сұхбат құрады. Адам орны, дүние дидары, дін сипаты жөнінде де ортақ ойларға беріледі. Жер-жаһан, дүние дидарындағы жұмбақ әлем, сирек құбылыстар хақында да ордалы ойлар өрбітіп, әңгіме-дүкен құрады. Елік пен ерлік, ортақ мақсат, мүдделер жайын да кеңінен қозғайды.

Романның «Олар жетеу еді» атты бөлігінде – 0, 85 биіктікті бағындыру, бекіністі басып алу жөніндегі арнайы тапсырма бөлімше командирі Мұхамедке жүктеледі. Бастапқыда – 0, 85 биіктік немістердің бақылау пункті болса, кейінірек нағыз ұрыс алаңына айналады. Сол себепті: «Өшіккен жау ызалы, үздіксіз шабуыл жасауда көрінеді...Немістер тынымсыз атқылап жатыр. Ракета жиі көтеріледі». Осындай сын сағаттарда Мұхамед және оның төңірегіндегілер өз ара берік байланыс орнатып, ортақ жауға қарсы күресте бірлік-береке мен жауапкершілік жүгін терең сезініп, табандылық пен төзімділік танытады. Басқан қадамдарына сақ болып, атқан оқтарын қатаң бақылауға алды. Ауызбірлік артып, отанға берілгендік анық аңғарылды. Қырағылық – басты өлшем етілді. Жеңіс жалауы – басты ұстанымға айналды.

«Арнайы тапсырма» алған Мұхамед бөлімшесін баяу болса да алға бастап келеді. Әр тұстан көтерілген ракеталар, пулеметтің сақылдаған үні, үздіксіз атқылаған оқ пен өрттің алау-жалыны да алға басқан аяққа кедергі келтіріп, тұсау болады. Алға жылжу, қадам басу қиын. Әрекет-қимыл, өзгеше амал-тәсілдерге де мүмкіндік жоқ. «Айналаның бәрі бір түсті көріністер: қираған танктер, машиналар, жыпырлаған кісі өлігі...».

Мұхамед бөлімшесіндегілер жау жақты қырағы бақылап, әр қадамын аңдып басты. Әр оқтың нысанаға дөп тиюіне жауапты болды. Әрбір әрекет, қимыл-қозғалыс қатаң бақылауға алынды. Көкке көтерілген ракеталар, танк маңы мен солдаттар қатары да назардан тыс қалмады. Фрицтердің бағыты, әрекет-қимылдары да жіті бақыланды. Әсіресе, «Катюша» алғаш атылып, немістер жан сауғалап, кері шегініп, құты қашқан сәттер мәнді әсер етеді. Сержант Мейірмановтың «шартты күні», яғни өмір сапарының аяқталуы көптің көңілін алаң етеді. Әркім әрқалай жорыды. Түрліше көзқарас болды. Мұның мәнісін, «шартты күнгі» өлімнің себеп-сырына: «...Мұхамед командованиенің ерекше тапсырмасын орындау кезінде, Польша жерінде, Ломда қаласының түбінде Мейірмановты өлтірген жаудың жаназасымен бетпе-бет кездесті» (95-бет).

Соғыс кезіндегі берік байланыс, батыл әрекет, ел-жерге, отанға берілгендік пен құштарлық, «ғажайып оқиғалар» мәні шындық шырағы мен сырының бір көрінісі еді.

Анығында, 0, 85 биіктікті алу жолындағы жанкешті ұрыста лейтенант Коршуновтың жауынгерлермен берік байланысы, Қойбағаров, Демин, Фаткуллиннің ерлік өлімі, Бабахунов, Исаев, Иванов, Чумаков т.б. соғыстағы ерлік-істері, өз ара қарым-қатнастары сенімді суреттеледі. Майдандағы жеті өлшеп, бір кесетін дәлдік пен нақтылық, батыл әрекет, жауапкершілік жүгі, сабырлылық пен шыдамдылық, ұстамдылық сынды ерекшеліктер кеңінен көрініс береді.

Романда сталинград шайқасынан кейін де майдан жорықтары, қилы көрініс-оқиғалар кең өріс алды. Мұхамед командованиесінің ерекше тапсырмасын төңірегіндегі жауынгерлермен бірге әлденеше рет орындады. Алдыңғы шепте де болды. Жау тылына

да барды. Майдан даласында лейтенант Кароев пен оның жақтастары Власов пен Роговтың жағымсыз да жылпостығы, опасыздығы да белгілі болды. «Жұмбақ әйел» - Елена Горшкова мен майор Решетников, лейтенант Головинмен байланысы ер-әйел қатнасы, арман-аңсардан өзге қаржы-қаражатқа да қатысты болады. Ал, кездесу болса, межелі жерде болмайды. «Шартты жер», «таңбалы шырша» орны өзгерген. «Оның орнына арамен қырқылған түбір жатыр. Ағаштың өзін қырқып жойып жіберген» (223-бет). «Жау жақ та қалғымайды», - деген сөзде шындық бар. Амал-айланың қыр-сыры көп. Қатпары, иірімі де мол. Қылмыс құрығы ұзын. «Жұмбақ әйелдің» сыры ашылмай қалды» (223-бет). Маңыздысы, қылмыс пен жазаның ден қойып, назар аударатын тұстары көп-ақ. Қоғам болып ойласатын, көп болып жұмылатын тұс та осы. «Ашылмай қалған сыр» мәні, «Жұмбақ әйелдің» құпиясы, ондағы «көлеңкелі тұстар» сыры да осыған келіп саяды.

Анығында, роман табиғатынан, өмір өрімі мен оқиға өрісінен, кейіпкерлер жүйесінен майдан даласы мен жорық жолдарының нақтылы көрініс-құбылыстары, жауынгерлердің елдік-ерлік шежірелері, бірқатар мінездеме-сипаттамалары, ай-күн, жыл мезгілдеріне қатысты сәтті де сырлы суреттеулерге кең орын беріледі. Ойға алсақ, поезд тоқтаған станция тұсындағы вагон маңында кезіккен қартаң әйел мен жас қыз бейнесі қысқа кездесу-қауышу, тілдесу болса да есте қалып қояды. Әсіресе, жас қыздың: «Соғыстан қайтқан соң ауылға келіңіз. Аға екеуіңізді күтем!» - деген балаң көңілі, сезім ұшқыны, ұяң үні жан-жүрекке берік ұялап қалады. Әрі: «Қыз ойы қандай ұшқыр, дереу сезе қояды», - деп таңданысын да жасырмайды. Бұдан кейінгі тұста: «Вагонға кіріп бара жатып еріксіз бұрылдым. Қыз көзін алмай тесіле қарайды. Қарақат көзінде айтылмаған көп сыр жатыр. Көңілім жадырап мен де жылы шыраймен қараймын. Кемпірге ренжігенімді лезде ұмытып кеттім. Қыз осылай тұра берсе екен, поезы құрғыр қозғалмаса екен деп тілеймін. Әншейінде іш пыстырып ұзақ тұратын поездың асыққанын қайтерсің. Вагондар сақыр-сұқыр қозғала бастады. Қыз мойнына салған шымқай қызыл орамалын алып жоғары көтерді. Поезд ақырындап ұзап барады. Маған артта шоқ гүл жанып тұрғандай көрінді...», - деп (8-бет) жан-жүрек жылуын, көңіл толқынын да бүкпесіз жайып салады. Майдан алдындағы солдат өмірі мен сағыныштың бір қыры, сыры осы еді.

«Солдат күнделігінен» майдан өмірінің бір сәтін, жауынгерлердің мазасыз шаққа толы тынымсыз әрекет-қимылдарын, мың сан бояулы бейне-бедерлі көрініс-суреттерін байқауға болады: «Бүгін алтыншы күн. Солдаттар жөнді көз шырымын алған жоқ. Біздің батальон полктың басқа бөлімшелеріне қосылмай алда оқшау, бөлек келеді. Барлаушы бас колонна іспетті. Түні бойы сарт-сұрт жүріс. Аялдау, тоқтау аз. Түн қараңғысында немістің самолеттеріне көрінбей ұзақ жер жүріп қалу керек. Бұйрық солай. Күндіз тоғай арасына, бұталы, қалың жынысты терең сайға кеп паналайды. Тыным жоқ. Күні бойы тырбанып окоп қазады. Тамақ тапшы. Күндік норма – жарты котлек ботқа, төрт сухари, екі шақпақ қант. Эшелонды бомбалағанда мол запас жойылып кетсе керек.

Түнгі ұзақ жүріс, күні бойы тырбаңдап окоп қазу солдаттардың титығына жетіп келеді. Жол азабы қашан бітеді? Оны ешкім білмейді...» (29-бет).

Ал, қос өкпесі қабынған, демі бітіп, тынысы тарылған жаралы жауынгер, солдат сырқаты былай беріледі: «...Ұрты солып, жүзі қатты тотығып кеткен. Бет-аузын сидиған мұрт, қалың сақал басқан. Көзі әрмен кетіп шүңірейе түскен. Шинелінің омырау мен жағасы қап-қара сірне. Саусақтарының буындары баттасқан күс. Созылмалы кесел мен тамақ тапшылығы әбден қажытқан» (31-бет).

Қиын кез, қиналған мезетте жауын суын дәкеден өткізіп, шай ішкен тұстар, тіпті: «... Қайнаған суға тұз қосса жүрек жалғарлық нәрі, құдіреті бар. Көз қарауытпайды», - деген жолдардан (32-бет) қиын кезең, қилы жағдаяттар, соғыс шындығы, солдат өмірі, сергелдең сәттер кеңінен көрініс береді. Елдік мәні, жауапкершілік жүгі, айқын. Халық қағидаты мен өмір тағылымының бір сыры осы.

Лейтенант Коршуновтың адами әлемі, елдік сыны, өмір мәні, өлім сиқы төңірегіндегі таным-түсініктерінен көрген-түйгені, тәлім-тәжірибесі жан-жақты танылар еді: « - Кісінің тағдыры шешілер қиын шақта оған болысу, шама-шарқынша көмектесу, төнген қатерден

құтқарып алу – әрине, жақсы қасиет. Арыстан жүректі арлы жігіт солай істей алады. Сенің қисық істеріңді түзі ғып ұғатыным, бәлкім осы мінезіңді білгенім шығар. Бірақ, кейде отпен ойнап кетесің. Тәуекел түбі жел қайық емес, әрдайым өтіп кете бермейсің. Бір сәтте, өзің ойламаған кезде басыңа үлкен мін тағылып, өмірден біржола өшіп, жоғалып кетуің мүмкін. Тіпті ескерген күннің өзінде абыройдан айрылып, мұқалып, шаншылып қаласың. Соғыс заңы, соғыс тәртібі дегеніміз осындай, бауырым! Соғыстың лайсаң толқыны жалмап, жұтып әкетпесін деймін. Ал бізге өмір сүру керек. Шынын айтсам, өлгім келмейді. Өлсең де қор өлімнен аулақ бол!» (50-бет).

Роман мазмұны мен мәтін құбылысынан мұндай тұстарды, үзік-үзінділерді көптеп кездестіруге әбден болады. Майдан даласы мен жорық жолдары, жауынгерлердің ерлік-істері, өз ара қарым-қатнасы мен оларға берілген мінездеме-сипаттамалар да кезең көріністерінен, соғыс шындығынан мол деректер береді. Сондай-ақ, романдағы әскери дабыл, ерекше тапсырма мәні, жауынгерлер бейнесі мен әрекет-қимылдары (мысалы, батальон комиссары Алиев, майор Стальский, лейтенант Коршунов, Кароев, капитан Сергеев, Федоров, старшина Власов, ефрейтор Демир, Мұхамед пен Мейрманов, Бабахунов, Қойбағаров, Иванов, Рогов, Чумаков, Фатқуллин т.б.), айқас алаңы, майдан жорықтары, қилы ұрыс сәтіндегі қарым-қатнас, ортақ түсінік сипаттары т.с.с. өмір көрінісі, соғыс сипаты сенімді өріс алып, шындық шырағындай әсер етеді. Сонымен бірге қиын-қыстау кезеңдегі өмір өрімі, оқиға желісі, соғыс шындығы мың сан көрініс-суреттермен есте қалады. Аспан асты, жер үстіндегі бас көтертпестей орын алған жойқын шабуыл, атыс-шабыстар, қилы жорық жолдары да соғыс сипаты мен шындық шырағының әсер-ықпалын анық аңғартады. Сүрінсең де жығылмай, жеңіс туын қолдан шығармай, бастысы кедергі-қиыншылықтары мол, шырғалаң-сергелдеңге толы толассыз ұрыс-шайқастардың көрініс-суреттері де сенімді сипат алады. Бұл тұстардың да өмір оқиғасы мен шындығына құрылғаны анық әрі алапат соғыстың сыр-сипатын, жеңіс пен өмірге құштарлықтың басым бағыттарын кең түрде көрсетуімен де мәнді. Бұдан байқалатыны, жоғарыдағы жағдаяттардың бәрі-баршасынан жазушы еңбегі, яғни майдан даласы мен айқас алаңындағы соғыс шындығы хақындағы көрген-түйгені, әскери дайындық пен жауынгерлік тапсырманы орындау аралығындағы жауынгерлердің жауапкершілік жүгі мен жанкешті әрекет-қимылдары, өз ара қарым-қатнас, ортақ түсіністік сыр-сипаттары нанымды өріс алып, оқиға желісі бейнелі баяндалады. Жазушы-майдангер Қ. Исабаев айтқанындай: «Солдат соғысқа кетті» повесінде «солдат күнделігінің» әр күнін даралап, талдап, соғыстың мән жайын өзінің көруі, сезінуі бойынша жаза білген». Бұдан басқа, әдебиетші-ғалым Ш. Елеуқенов: «Бірсыпыра соғыс тақырыбына қалам тербеген майдангер, майдангер емес жазушылардан айырмашылығы, Кемел Тоқаев соғыс романтикасына берілмейді.

Шығармасындағы адамдар арақатысы жәй кәдуілгі қарабайыр өмірдегідей: жақсылық, жамандықтары аралас-құралас жүреді. Бір минуттық ғұмыры бар ма, жоқ па, онымен санаспайды. Біреуінің атып түсірген самолетін екіншісі иеленіп кеткісі келеді. Ұрыс-керіс, жау тұрсын, бір-біріне қараптан-қарап өшігетінін айтсаңшы.

Әрине, адамгершілік қасиеттері, жаумен жолбарысша алысатыны, бір-біріне қиын сәттерде көмекке келуде жаңылмайтыны – ол жағы басымырақ. Өйтпесе, Жеңіс күні туар ма еді, тумас па еді.

Соғыс уақытының күнгейі де, теріскейі де романда бірқалыпты басыңқы сарында жазылуы тегін емес. Автор сол кездегі баспасөзге тән даңғазалық, бос шелектей қаңғырлаушылық, қызыл сөзділік, жағымпаз жылмақайлық әуенге қарсылық білдіргендей»,- деп жазады [6, 205].

Бұл тұстардан да роман оқиғасы, кезең шындығының көріністері, майдан даласы мен солдаттарға қатысты алуан жайттар мәні мен сыры кең орын алады. Ал, роман табиғаты мен тағылымы туралы баспагер-қаламгер Ж. Дәуренбеков: «...Көлемді шығарманың құрылымдық жүйесі де «Солдат күнделігінен» үзінділерімен тұздықтала отырып, майдандағы қаһарлы күндер психологиясы мен панорамасы тәптіштей таратылады. Оқиғалардың желісі майдандағы өмірді жан-жақты суреттеу арқылы бар қырынан көрінеді.

Соғыстың өртіне кеп түскен өрімдей жас жауынгерлердің образы көз алдына келеді, соғыстың қайғы-қасіреті мен қатігездігі жаныңды түршіктіреді. Жаралы жауынгерлер өмірі, оның жан қиналысы, ажал аузындағы арпалыс көріністерінің қаз-қалпында берілгені сондай сол сұрапыл шайқастың куәгеріне айналасың. Жарылған бомба мен жауған оқтың ортасында жүрген жауынгерлердің сын сағатта өзін қалай ұстап, қалай көрсететіні, олардың әрқайсысының бір-біріне ұқсамайтын көзқарасы, өмірге құштарлығы, батылдығы мен батырлығы, соған қоса кейбір кейіпкерлерінің қорқақтығы мен пұшайман пенделігі секілді әйтеуір адамда болатын қасиеттердің бәрі романда шынайы суреттеледі. «Солдат соғысқа кетті» романын ерекшелеп тұратын да осы шыншылдығы, осы ұстанымы», - деп романның бірқатар белгі-ерекшеліктеріне мән беріп, басым бағыттарын айқындап, мазмұн жүйесін, оқиға өрісін кең ашады [5,3].

Сондай-ақ, романдағы соғыс шындығы мен Отан қорғау ісіндегі әр ұлт өкілдерінің жоғары жауапкершілігі, ортақ мұраттары туралы ақын-қаламгер Б. Қанапияновтың толғам-түйіндерінен де көп жайттардың анық-қанығына көз жеткізуге болады: «...Соғысқа жаңадан аттанғандар мінген эшелонды, олардың ішінде сержант Кемел Тоқаев та бар, жау ұшақтары майдан шебіне жете бере оқтың астына алды. Жиырмаға да толмаған жас жауынгерлердің көпшілігі үрей мен қорқыныштан бір уыс болып бүрісті де қалды, жаңбырша жауған снарядтардың азынаған үні мен ысқырығы жер жарады, жараланған сарбаздар айғайлап, тіпті еңкілдеп жылай бастады. Қайраттанып, тас-түйін бекінген Кемел басқа да полктастарымен бірге вагонды тастай қашып, ашық даладағы дөңестің баурайына бой жасырды. Жау ұшақтарының бірі жер бауырлай ұшып, Кемелдің үстінен пулемет оғын төпелетті. Зулаған оқтар жас сержантты жанамалап өтіп, топыраққа бұрқ-бұрқ сіңіп жатты. Бұл соғыстағы алғашқы жауынгерлік сынақтың нақ өзі еді. Отты қырғыннан аман қалған командирлер полк штабымен байланысқа шығып, әскери бөлім орналасқан жерге бару үшін топтасуға бұйрық алды.

Кемел Тоқаев «Солдат соғысқа кетті» кітабында өзі құрамында соғысқан полктің көп ұлттан құралғанын жазады. Басым көпшілігі орыстар болғанымен, украин, белорус, өзбек, қазақ, татар және басқа да халықтардың өкілдері де бар еді. Барлық жауынгерлердің басын біріктірген ортақ мақсат – Отанды қорғау, фашистерді тізе бүктіру болатын.

Сержант Кемел Тоқаев шайқасқан бөлімше танк десанты тобының құрамына қарайтын. Олардың міндеті жүйткіп келе жатқан танктен секіріп түсе қалып, атакаға шығу, автоматтан оқ жаудырып, шынжыр табандылар өтіп кеткеннен кейін ұрыс даласында жаяу шұбырған жаудың көзін жою еді. Егер танкистер қорғана алатын бронь астында болса, ал жаяу әскердің шабуылға шығуын күтіп тұрған десантшылар бастырмалата берілген жауап-соққы кезінде мүлдем қорғансыз қалатын...» [7].

Романдағы соғыс шындығы, жауынгерлердің қарапайым қарым-қатнасы, майдан шебіндегі әр қилы көрініс-суреттер жүйесінен де өз ара байланыс, сабақтастық сырлары терең танылады. Роман тақырыбы мен ондағы оқиғалар өрімі, көркемдік ұстаным мен реализм үлгілері хақында жазушы Н. Ақыш төмендегіше түйін жасайды: «...жазушының «Солдат соғысқа кетті» романының тақырыбы мен ондағы бір-бірімен қабаттаса дамып жататын оқиғалар тізбегі. Өзі де соғысқа қатысқан майдангер жазушы бұл шығармасында Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес жауынгерлерінің ерлік істерін суреттеуді мақсат етеді. Бірден ашып айту керек, басқа повестеріндегідей емес, осы туындысының тілдік тіні көркем образдылық жағынан жұтаңдау, бейнелі сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға онша құлшыныс танытпаған тәрізді. Бәлкім, бұл асығыстықтың да ізі болуы ықтимал.

Бірақ романды оқу барысында соғыстың қатыгез кескінін көрсететін баталдық көріністер сол бір қанды жылдарға қарай жетелеп әкетеді. Қарапайым әскерилер мен командирлердің ерлік қимылдарын шиыршық атқан оқиғалар арқылы суреттеу соғысы шындығынан алшақ кетпеген сыңайлы. Өйткені, кейбір бояуы қалың туындылардағыдай мұндағы Кеңес жауынгерлері адам сенбес ерлік жасап жатпайды немесе өнебойы кеңестік идеологиямен суарылған мінсіз жауынгер болып көрінбейді. Кейіпкерлердің бойында табиғилық басым. Майдан рухын аңғартатын ситуациялар мен оқиғалардың дамуы да логикалық тұрғыдан да, психологиялық тұрғыдан да сендіре алады.

К.Тоқаев бұл туындысында да өзінің детективші қаламгер екенін еріксіз салып отырады, оқиғаны ширықтыруға қызмет ететін, былайша айтқанда бестселлер жанрына тән жұмбақшылдық сипаттағы үлгілер де жоқ емес. Оқырманның көз алдынан көлденеңдеп өтетін орта деңгейдегі командирлер мен қатардағы жауынгерлік құрамның ала-кұла бейнесі. Қан майданда жүрген әр адамның «Өлмей, аман қалсам екен» деген тілегін жазушы кейіпкерлерінің адами психологиясынан шығарып, ішкі тартыстың негізіне айналдыра біледі.

Ұлы Отан соғысына арналған прозалық туындыларымыздың басым көпшілігінде Кеңес жауынгері Отанына шын берілген қаһарман әрі интернационалист болып суреттелмеуші ме еді. Бір қызығы Кемел Тоқаев кеңес адамдарының мінсіз бейнесін жасауға ұмтылмайды, жалаң интернационализмді насихаттаудан аулақ.

Автор шығарманың идеялық астарына соғыс жағдайындағы әділетсіздік көріністерін, ұлтаралық түсініспеушілік сияқты шетін мәселелерді де кіргізіп отырады. Кейбір орыс әскерілерінің қыр елінен келген қазақ жігіттеріне үстем көзқараспен қарауы оқиғаны жалаң қоюлату мақсатында алынбаған, соғыс кезіндегі ұлтаралық, нәсілдік теңсіздікті білдіретін ащы да болса өмір шындығының үшқындары. Мысалы, Власов сияқты кеудемсоқ, мақтаншақ жауынгердің Мейірманов деген қазақтың атып түсірген самолетін өзіне жазып алуға тырысуы, кейбір офицерлердің ұлты орыс емес жауынгерлерге күдікпен, астамшылықпен қарауы романның мазмұнын байыта түспесе, жұтаңдатпайды.

Бұдан шығатын қорытынды – өзі детективист болғанымен, К.Тоқаевтың көркемдік ұстанымы реализм ауылынан алыс кетпей, шынайылық арнасынан табылатындығы» [8].

Роман мазмұны мен табиғатынан танылатын соғыс шындығы, ел мен ердің сынға түскен сындарлы сәті, айқас алаңы мен жорық жолдарындағы әр қилы жағдаяттар мен мың сан көрініс-суреттер сырын ақын-қаламгер Р. Ниязбек «Детектив жанрының атасы» атты толғам-толғаныстарында төмендегіше жазады: «...К. Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейге көтеріліп, шиыршық атқан аса шебер үлгіде жазған көлемді туындысының бірі - «Солдат соғысқа кетті» романы. Қанға бөккен майдан даласы жан-жақты суреттеліп, ара-арасында солдат күнделігімен тұздықталып отыратын бұл көлемді туындыны көкірегің ызы-кекке толып, қызынып, буырқанбай оқу мүмкін емес.

...соғыстың қаһарлы күндері кең қамтылып, жан-жақты суреттелген мына романы арқылы ол тың бағытқа тағы да түрен салып, өз мүддесін көздеп екі майданда да қатар соғысқан екіжүзді сатқындардың бет-пердесін сыпырып, сойғақтаған қанды іздерін қорықпай ашып жазған тұңғыш автор екенін және көрсетті» [9, 274, 276]. Ал, әдебиет сыншысы Б. Сарбалаев «Адалдықты аманаттап...» атты мақаласында: «...Адам қаны су боп аққан соғыс өмірінің шындығын қалтқысыз жеткізу, көркемдікпен бейнелеу – әрине, жазушы Кемел Тоқаевтың беріректе, қаламгер болып әбден қалыптасқан кезде қолға алған әдеби шаруасы. Ол бұл шығармасын майданда өткерген өз өмірін өзек ете отырып, жастық кешу ғұмырының іздері көркем шежіреде қалуын ғана көздемей, соғыс туралы үстірт, жеңіл әйтпесе оны тек совет әскерінің жеңісі – мереке ретінде бедерлеген насихаттық жасанды шығармаларға наразылық ретінде де жазған болуы керек. Өйткені, үлкен өмір мектебінен өтіп қана қоймай, қатал соғыс мектебінен де өткен адамға әділдік пен шындық, адамдық пейіл мен шынайы мейір аса қымбат қана емес, негізгі қасиет те болатын. Шынында да осындай бей-берекет, бақытсыз балалық шақты бастан кешкен, жас кезінде қиянат пен асыра сілтеуді, қатыгездік пен қасіретті көп көрген, мұны айтпағанда, сұмдық соғыста күнбе-күн ажалмен беттесіп, Отаншылдық пен опасыздықты қатар көңілден өткізген адамның айнымауы, Адам қалпында қалуы – қайран қаларлық құбылыс емес пе?! Сонда бұл қандай феномен?! Бұл – расында да қарапайым қазақ халқының ғасырлар бойы тарихтан тағылым ала білген, бай күнде тасымаған, жарлы күнде жасымаған даналығынан бала Кемелдің бойына сіңген қасиет болса керек. Екіншіден, Алаш арыстары «елге қызмет істеу – мінезден» деп тамаша пайымдағандай, Кемел Тоқаевтың өмірден ертерек ұққан, жамандық пен жақсылық күресінде жақсылық жағына шыққан мінезінен екені көп дәлел тілемесе керек», -деп елдік мүдде мәнін айқындап, жазушы еңбегі мен шығармашылық ерекшелік хақында анық-қанық жазады [9, 292-293].

Бұдан өзге, әрине жоғарыда айтылғанындай - «Солдат күнделігінен» атты жазбалардың көрген-түйген тәжірибе жиынтығы екені анық. Асылы, әлемдік Ғәм отандық қаламгерлердің шығармашылық зертханасына ден қойсақ, қойын дәптерге жүгіну, күнделік жүргізу сынды әдет-дағдының, басқа да қалыптасқан машықтың барын, тіпті кең орын алғанын аңғарамыз. Мәселен, М.Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Нұршайықов хаттары, Ғ.Мүсрепов, М.Мақатаев, М. Жолдасбеков күнделіктері, Ә. Тәжібаевтың «Есімдегілер», Қ.Мырза Әлінің «Иірім» т.с.с. жазушы еңбегі мен шығармашылық зертхана мәні, табиғаты мен тағылымы кең түрде ашылады. Бұдан басқа, көрнекті қаламгер Ә. Таразидің әңгіме-эсселері мен сыр-сұхбаттарында осы бағыттағы ойлары мен толғаныстары жан-жақты көрініс табады. Оқып көрелік: «Біздің тілде қойын дәптер деген тіркес бар, түсінік бар. Қойын дәптер. Жазушы көрген-білгенін дәптерге жазады, дәптерді қойнына тығады. Қойын – жүректің тұсы. Түйген-жиганын қаламгер жүрегіне жинайды, жүрек тұсына жасырады. Жылт етіп, жалт етіп туған ОИ жүрек тұсында, жылы жерде жатып жетілсін, піссін деп жасырады. Жұмыртқа басқан күрке тауық тұқымын (ойын) қорғаштайды, қызғанады...». Немесе: «Көркем әдебиетте сөйлем құрай білу өнердің өнері: ең алдымен айтайын деген ойың анық болсын, анық ойды айқын сөздер жеткізбек, ол үшін айқын сөздер өз ретімен, өз кезегімен орналаспақ, бірін-бірі күшейтіп, бірін-бірі жайната түспек, ол үшін сөздер түйдектеліп, құрмаласып та кетпек, айналып келіп, қайталанып та жатпақ, кинода монтаж деген түсінік бар, сол монтаж – көркем әдебиеттегі сөйлем тақлеттес, кино монтаж тілімен сөйлейді. Монтаж – айтар ойдың желісі», - деген тәлімді тәжірибе негіздерінен туған толғам-толғаныстарда мың сан ойлардың бедері бар, тәлімді тәжірибенің негізі де мол [10, 47,245].

Атақты жазушы Ғ. Мүсреповтің «Күнделік» атты еңбегінің бастапқы бетінен төмендегідей аңдатпа-жазбаға көз түседі: «Ұмытшақтық қоюланып келеді. Сондықтан кейбір керекті нәрселерді кезінде еске түсіру үшін бұдан былай «Күнделік» жазуды дұрыс көрдім. Ұмытып кетіп жазбай қоймасам, мүмкін, пайдасы тиер. Сол үмітпен! Ғ. Мүсрепов. 1970.» [11, 3].

Күнделік мәні, қадір-қасиеті хақында ұстаз-ғалым М. Жолдасбеков былай деп жазады: «...Бәрін де есіңде сақтайтын, ұмыттырмайтын құдірет – Күнделік. Шежірең анық болсын десең, өмірің келешек ұрпаққа ұғынықты болсын десең, күнделік жаз. Күнделікті ләжі болса, үзбей жаз. Күнделік – сенің тағдырың. Онда сенің қуанышың да, жұбанышың да, қайғың да, ренішің де – бәрі-бәрі де жазылады. Күнделіктен ештеңе жасыра алмайсың», - деген ойлары мен толғаныстарынан жан-жүректің тынысы, көңіл толқынының тебіреністі тербелістері терең танылады [12, 3]. Жазушы еңбегі мен шығармашылық хақында алуан ізденіс, мың сан көзқарас, қилы ұстанымдар жүйесі де бар. Әдебиет сыншысы, танымал қаламгер З. Серікқалиұлының ой-пікірлер жүйесі төмендегіше түзіліс құрайды: «... Әдебиет – адам тану ғылымы дейміз. Әдебиетке қатысты әңгімелердің қай-қайсысы да осы өңірден табылады. Таныңыз. Кімнің кім екенін көріңіз, біліңіз. Сынның көздейтіні де - шырғалаңнан шығар жолыңды іздестіруге, айқындауға әйтеуір бір септігін тигізу. Қаламмен жазылған нәрсенің сұраусыз қалар жері жоқ. Кезкелгенінің сұрыпталар тұсы да сол. Осы сұрыпталу – нағыз ырыздық», немесе: «...Естелік жанры әдетте әр қаламгердің өзі тікелей араласқан, көрген-білген оқиғаларға негізделер еді», - десе [13,34, 56], сыншы Ә.Бөпежанова: «...әдебиетті – өмір айнасы деп білеміз. Көркем шығарма өнердің елегінен өткен өмір көрінісі деп қабылдаймыз», сол секілді, әсіресе: «...Жазушы – өз уақытымен, қоғамымен біте қайнасады, өз уақытының тынысын тап басады дегенді көп айтамыз. Ал, суреткердің әйтеуір жазушыдан айырмашылығы сол – ол өз уақытының кезеңдік тынысына шідерленбейді, уақыт саясатының құрығына ілінбейді; қандай қоғамдық-рухани ахуалда болсын өзінің творчестволық рухани ішкі дербестігін сақтайды», - деп жазады [14, 4, 17]. Бұған да бірқатар талдау, салыстырулар жасауға әбден болады. Анық аңғарылатыны: «...Зерттеу барысында сұхбат әдісі таңдалды. Нәтижесінде, келесідей жауаптар алынды: 1) Қазақ әдебиетінде әрқашан да детектив жанры болған. 2) Еліміздегі детектив жанрының артта қалуының бірнеше себептері аталды. Мұның ең үлкен себебі –

идеология мен цензура кезеңіндегі кедергілер. 3) Детектив жанрын қазақ әдебиетінде К.Тоқаев әр алуан шығармаларымен дамытты. 4) Жастардың арасында детектив жанрына деген қызығушылық жыл өткен сайын өсіп жатқандығы айтылды» [15, 4]. Бұдан басқа: «Бүкіләлемдік құбылыс болып отырған жаһандану кезеңінде тәуелсіздік, мемлекеттік мүдде, елдік бірлік және ұлттық құндылық ұғымдары бәрінен жоғары тұруы тиіс» [16, 144]. Сонымен бірге, атап айтқанда: «Детективті дискурстың өзіндік мәні, ұйымдасу ерекшелігі бар, оның элементтерінің бір бөлігі ғана мәтінде тікелей бейнеленеді, ал анық айтылмаған элементтер оқырманды өздігенен аяқтауға мәжбүр етеді» [17, 133]. Бұдан байқалатыны, күнделік мәні мен қойын дәптер сырынан жазушы еңбегі мен шығармашылық зертхананың белгілі тұстары мен беймәлім қырлары, жан-жүрек пен көңіл толқынының тыныс-тамыры да терең танылады. Осы реттен алғанда, сөз арқауы еткен – «Солдат соғысқа кетті» атты романның бастапқы бөлігінен соңғы бөліктеріне дейінгі аралықта орын алған - «Солдат күнделігінен» сынды жазбалар жиынтығы жанр тұтастығын берік байланыстырумен бірге, майдан көрінісін, айқас алаңын, жауынгер болмысы мен әрекетін, соғыс шындығын, өмір тағылымын, оқиға өрімін бедерлі бейнелеу ісінде көркемдік құрылым жүйесін бекітіп, танымдық-рухани әсерді арттырып, мәнді сипат алғаны айқын аңғарылады. Анығында: «Әдебиет негізгі жұмысын халықтың Отанға берілгендігін, бірлігін, ерлік пен тылдағы жанқиярлық еңбегін танытатын әдебиет жасауға құрды. Фашизмнің басқыншы саясаты мен айуандығын әшкерелеу, халықты оған қарсы өшпенділікке, кек алуға үндеу оның басты міндеті саналды. Көпке үлгі ету үшін майдан батырлары мен тыл еңбеккерлерінің жарқын бейнесін жасау қажеттігі де туды» [18, 178]. Өмір мәні, руханият нәрі да осыған саяды.

Қорытынды

Тұтастай алғанда, «Солдат соғысқа кетті» романынан жауынгерлердің жаттығу кезеңінен соғыс шындығының мың сан көріністері аралығындағы күрделі кезеңнің қилы сәттері (мысалы, жорық жолдары, айқас мәні, ерекше тапсырма сыры, жауынгер мұраты, жауапкершілік жүгі т.т.) нақтылы жағдаяттар негізінде нанымды ашылып, жүйелі де әсерлі суреттеледі. Сонымен бірге романның тұтас табиғатынан қаламгердің қалыптасқан қолтаңбасы, тақырыптық ерекшелік, баяндау мәнері мен жазылу жайы, мәтін құбылысы, диалог қызметі, өмір өрімі мен оқиға өрісі, жауынгерлердің ерлік-істері мен жекелеген мінездемелері, тіл мүмкіндігі, стиль сипаты т.т. жеңіл де жинақы, жан-жүрек пен көңілге қонымды беріледі. Әрі бай материал мен құрылымдық өзгешелік, деталь дәлдігі, сюжеттік желісі арналы өріс алады. «Солдат күнделігінен» құралған материалдар жиынтығы, соғыс шындығына негізделген оқиға өрісі, жауынгерлер өмірі мен жорық жолдарының қиын да күрделі, сындарлы сәттері өршіл рух, өнегелі мәнімен назар аудартады. Мұның бәрі-баршасынан байқалатыны, роман мазмұны бай, өмір өрімі мәнді, оқиға өрісі мен сюжет желісі сенімді. Көркемдік құрылымы қонымды, әдеби-рухани байлығы мәнді. Роман табиғаты мен тағылымына ден қойған тұста, адамзатқа қауіп-қатер туғызып, зардапты-зобалаңды Іәм нәубегі мен зауалы мол қайғы-қасіретімен тарихқа енген – Ұлы Отан соғысының сергелдең-сұрапылды суреттері сенімді сипат, көркем құбылыс пен нанымды штрихтарымен кеңінен көрініс береді. Отан мен отбасына жауапкершіліктері зор, өз ара қарым-қатнастарынан да берік байланыстары бар жауынгерлердің бейбітсүйгіш қасиеттері, өмірге құштарлықтары, өршіл рух пен сенім-сезімдері көркемдігімен мәнді, шынайы шындықтарымен сенімді. Негізінен, қаламгер К. Тоқаевтың шығармашылық мұрасы байтақ әлем. Ел өмірі мен оның адамдары, дәстүр мен дүниетаным, тарих тағылымы кең көлемде көрініс береді. Ал, «Солдат соғысқа кетті» романы Ұлы Отан соғысының шындығын, елдік пен ерліктің шежіресін, адам еңбегі мен биік мұраттарының көркем шежіресі.

Қаламгер К. Тоқаев тұғыры мен тағылымы осы.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 504 б.
2. Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006, 8-том. – 412 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 9-том. – Алматы: Қаз Ақпарат, 2005. – 214 б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Үшінші басылуы. – Семей-Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 133 б.
5. Тоқаев К. Шығармалары. 1- том. - Алматы: Ана тілі, 2017. – 384 б.
6. Елеукенов Ш. Аты да, таланты да Кемел. Кітапта: Кемел Тоқаев. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 205 б.
7. Қанапиянов Б. Гвардия сержанты (Жазушы-майдангер Кемел Тоқаев туралы толғау). // «Ана тілі» газеті. – 2020. – №8. – Б. 4
8. Ақыш Н. Соғыс шындығының ұшқындары // «Қазақ әдебиеті», 8-14 мамыр
9. Тоқаев К. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 276 б.
10. Тарази Ә. Тәж. Әңгімелер, эсселер, сыр-толғаулар. – Астана: Елорда, 2003. – 245 б.
11. Мүсрепов Ф. Күнделік. – Алматы: Ана тілі, 1997.– 288 б.
12. Жолдасбеков М. Күндерімнің куәсі. Күнделіктер. – Астана: Күлтегің, 2007. – 464 б.
13. Серікқалиұлы З. Алтын жамбы. Қазіргі көркемдік ой танымына көзқарас: талдау, толғаныстар. – Алматы: Өнер, 2001. – 101 б.
14. Бөпежанова Ә. Дүние – имани құбылыс. Эсселер. Сын мақалалар. Ой-толғамдар. Сұхбаттар. – Алматы: Өлке, 2001. – 160 б.
15. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A Qualitative Study Based on Interviews with Literary Critics // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – Б. 13-21. URL: https://www.ijscel.net/article_705012_8bda98e385453c9be291ad49068d809b.pdf
16. Dalelbekkyzy A., Yildiz, N. Ұлттық таным мен әлемдік қабылдау үндестігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №186(2). – Б. 140-147. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>
17. Жолос Л., Сардалова Л. Особенности интерпретации детективного дискурса в современном английском языке // Гуманитарные и социальные науки. – 2020. – №6. – Б.132-138. DOI: 10.18522/2070-1403-2020-83-6-132-138
18. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. – Алматы: Жібек жолы, 2011 – 178 б.

Р.С. Тұрысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Творчество писателя К. Токаева: характер войны и свет истины

Аннотация. В статье подробно рассматривается творчество писателя-фронтовика Кемеля Токаева и одно из его главных произведений - роман «Солдат пошел на войну». Первая часть романа убедительно передает готовность курсантов Военного училища к сдаче экзамена на звание лейтенанта, тактические упражнения, повседневные привычки и даже строгое командование несвоевременной войной. Кроме того, от первой части романа до последних частей - из сборника дневников «Дневник солдата» широко выражаются дыхание поля боя, реальность войны, настроение солдат во время особых миссий, взаимоотношения, страна, Родина и семья, секреты познания, ностальгии, любви и уважения. Из сборника коротких заметок из внутренних частей романа - «Первая пуля, выпущенная по врагу», «В долгом пути», «Перед боем», «Их было семеро», «В тылу врага», «Спецзадание», «Такова жизнь солдата», «Необъяснимая тайна» полны жизни, историй, реалий войны и секретов солдата. Жизнь фронта, смысл боя, секреты солдата раскрываются во всех его аспектах. Раскрывается также суть и секрет «особого задания». Признается также ответственность солдата за защиту Отечества.

Ключевые слова: писатель, жанр, художественность, текст, диалог, тема, язык, стиль

R.S. Turysbek

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The work of the writer K. Tokayev: the nature of war and the light of truth

Abstract. The article examines the novel “The Soldier Went to War” by Kemel Tokaev. The first part of the novel convincingly conveys the readiness of cadets of the Military School to pass the exam for the rank of lieutenant, tactical exercises, everyday habits and even strict command of an untimely war. In addition, from the first part of the novel to the last parts - from the collection of diaries “The Soldier’s Diary,” the breath of the battlefield, the reality of war, the mood of soldiers during special missions, relationships, country, homeland and family, secrets of knowledge, nostalgia, love and respect are widely expressed.

From the collection of short notes from the interior of the novel - “The first bullet released on the enemy,” “In the Long Way,” “Before the Battle,” “There were seven of them,” “Behind Enemy Lines,” “Special Task,” “Such is the life of a soldier,” “Inexplicable mystery” are full of life, stories, realities of war and secrets of a soldier. The life of the front, the meaning of the battle, the secrets of the soldier are revealed in all its aspects. The essence and secret of the “special task” is also revealed. The soldier’s responsibility for protecting the Fatherland is also recognized.

Keywords: writer, genre, artistry, text, dialogue, theme, language, style

References

1. Kazak adebieti. Ensiklopediyalyk anyktamalyk [Kazakh Literature. Encyclopedic reference book] (Aruna, Almaty, 2005, 504 p.). [in Kazakh]
2. Kazakstan Ultyk Ensiklopediyasy. 8-tom. [National Encyclopedia of Kazakhstan. Vol.8] (Kazak Ensiklopediyasy, Almaty, 2006, 412 p.). [in Kazakh]
3. Kazak adebietinin tarihy. On tomдық. 9-tom. [History of Kazakh literature. In ten volumes. Vol. 9] (Kaz Akparat, Almaty, 2005, 214 p.). [in Kazakh]
4. Adebiettanu. Terminder sozdigi. Ushinshi basyluy [Literary Studies. Dictionary of terms. Third edition] (Taler-Pres, Semei-Novosibirsk, 2006, 133 p.). [in Kazakh]
5. Tokaev K. Shygarmalary. 1-tom [Works Of Tokayev K. Volume 1.]. (Ana tili, Almaty, 2017, 384 p.). [in Kazakh]
6. Eleukenov Sh. Aty da, talanty da Kemel [Kemel’s perfect talent and his name] (Kazak universiteti, Almaty, 2018, 205 p.). [in Kazakh]
7. Kanapianov B. Gvardia serjanty (Jazushy-maidanger Kemel Tokaev turaly tolgau) [Guard sergeant (reflections on the writer-front-line soldier Kemel Tokayev)], «Ana tili» [First language], 4, 8 (2020). [in Kazakh]
8. Akysh N. Sogys shyndygynyn ushkyndary [sparks of War reality], «Kazak adebieti» [Kazakh literature], 8, 7 (2015). [in Kazakh]
9. Tokaev K. Onegeli omir [Moral life]. (Kazak universiteti, Almaty, 2018, 276 p.). [In kazakh]
10. Tarazi A. Taj. Angimeler, esseler, syr-tolgaular [Stories, essays, secrets and reflections] (Elorda, Astana, 2003, 245 p.). [In kazakh]
11. Musrepov G. Kundelik [Diary]. (Ana tili, Almaty, 1997, 288 p.). [In kazakh]
12. Joldasbekov M. Kunderimnin kuasi. Kundelikter [Witness of my days. Diaries] (Kultegin, Astana, 2007, 464 p.). [In kazakh]
13. Serikkaliuly Z. Altyn jamby. Kazirgi korkemdik oi tanymyna kozkaras: taldau, tolganystar [Altyn Zhamby. An approach to the cognition of modern artistic thought: analysis, reflections] (Oner, Almaty, 2001, 101 p.). [In kazakh]
14. Bopejanova A. Dunie – imani kubylys. Esseler. Syn makalalar. Oi-tolgamdar. Suhbattar [The world is a spiritual phenomenon. Essays. Critical articles. Thoughts. Interviews] (Olke, Almaty, 2001, 160 p.). [In kazakh]
15. Zhunussova A., Kenesbayeva Sh., Tulekova G., Nurpeissov N., Turysbek R. Tracing the History of the Detective Genre in Literature: A qualitative Study Based on Interviews with Literary

Critics, International Journal of Society, Culture & Language, 11(2), 13-21 (2023). DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.1999960.2998>.

16. Dalelbekkyzy A., Yildiz, N. Ulttyk tanym men alemdik kabyldau undestigi [Specificity of the interpretation of Detective discourse in modern English language], KazUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philology series], 186(2), 140-147 (2022). DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>. [In kazakh]

17. Zholos L., Sardalova L. Osobennosti interpretacii detektivnogo diskursa v sovremennom anglijskom jazyke [Peculiarities of interpretation of detective discourse in modern English] Gumanitarnye i social'nye nauki [Humanitarian and social sciences], 6 (10), 132-138 (2020). DOI: <https://doi.org/10.18522/2070-1403-2020-83-6-132-138>. [In russian]

18. Kirabaev S. Ult tauelsizdigi jane kazak adebieti [National Independence and Kazakh Literature] (Zhibek zholy, Almaty, 2011, 178 p). [In kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Тұрысбек Р.С. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Turysbek R.S. – Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: rst58@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1322-5263.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).